

Tomasz Bojanowski*

Wybrane prawnokarne aspekty mowy nienawiści w kontekście standardów ochrony wolności słowa**

1. WPROWADZENIE

Przedmiotem niniejszego artykułu jest problematyka wybranych prawnokarnych aspektów mowy nienawiści oraz ich korelacji ze standardami ochrony wolności słowa w polskim systemie prawnym. W ostatnich latach zagadnienie to stało się tematem wielu opracowań, nie tylko prawniczych¹. Z uwagi na fakt, że wskazywany obszar analityczny stanowi niewralgiczny element dyskusji, częstokroć obarczonej osobistymi przekonaniem czy sporami politycznymi, niezbędna jest solidna weryfikacja merytoryczna w tym zakresie. Nieodzowne wydaje się zatem omówienie przedmiotowej problematyki na gruncie wybranych przez autora przepisów, a także wskazanie na konkretne zażebienia prawnokarne ujęcia mowy nienawiści z wolnością słowa. Tak określony segment badawczy należy również uzupełnić o konsekwencje przedmiotowego zażebienia, jakimi może być ograniczenie normatywnie zagwarantowanych praw człowieka. Należy zauważyć, że mowa nienawiści bezsprzecznie stała się zagadnieniem prawnym². W tym miejscu należałoby pokrótce zdefiniować mowę nienawiści. Po pierwsze ani w polskim, ani w unijnym porządku prawnym nie ma definicji legalnej mowy nienawiści. Powszechnie obowiązujące akty prawa międzynarodowego także nie zawierają definicji powszechnie obowiązującej. Dlatego przy jej nakreśleniu należy oprzeć się na aktach prawa międzynarodowego

* Tomasz Bojanowski jest studentem V roku Wydziału Prawa i Administracji, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska, ORCID: 0000-0001-8294-0968, e-mail; tomaszbojanowski@gmail.com

** Data zgłoszenia tekstu przez autora: 12.05.2021 r.; data przyjęcia tekstu przez redakcję do publikacji: 4.09.2021 r.

¹ Zob. M. Obrębska, *Mowa pogardy i nienawiści: charakterystyka, uwarunkowania i konsekwencje*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia” 2020/3, s. 10–20; M. Nijakowski, *Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu*, Toruń 2008; S. Kowalski, *Obecność mowy nienawiści w życiu społecznym i debacie publicznej* [w:] *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2010; A. Kalisz, *Przekaz medialny o charakterze mowy nienawiści w kontekście art. 18 ustawy o radiofonii i telewizji* [w:] *Mowa nienawiści na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, W. Pływaczewski, M. Duda, Olsztyn 2017; B. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, *Mowa nienawiści w internecie: jak z nią walczyć? Materiały z konferencji*, Warszawa 2013; A. Bulandra, J. Kościółek [red.] *Mowa nienawiści w przestrzeni publicznej: raport z badań prasy w 2014 roku*, Kraków 2015; M. Bilewicz, M. Marchlewska, M. Soral, W. Winiewski, *Mowa nienawiści – Raport z badań sondażowych*, Warszawa 2014; T. Jónsdóttir, *Model skutecznej walki z mową nienawiści. Raport na temat zwalczania mowy nienawiści w sieci*, Bielsko-Biała 2015; A. Seremet, *Rola prokuratury w ściganiu przestępstwa mowy nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści w internecie...*

² B. Gadecki, E.N. Kałudek, *Prokuratura wobec przestępstw z nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści na tle...*, s. 64–74.

typu *soft law*, doktrynę i orzecznictwo. Przede wszystkim należy tu przytoczyć definicję sformułowaną w Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy, według której „mowa nienawiści obejmuje wszelkie formy wypowiedzi, które szerzą, propagują czy usprawiedliwiają nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm oraz inne nienawiści bazujące na nietolerancji, m.in. nietolerancję wyrażającą się w agresywnym nacjonalizmie i etnocentryzmie, dyskryminację i wrogość wobec mniejszości, imigrantów i ludzi o imigranckim pochodzeniu”³. Polski system prawa nie operuje także definicją legalną przestępstwa popełnionego z nienawiści. Powszechnie uznawana definicja została opracowana przez Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka – Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, według tej instytucji „przestępstwem z nienawiści jest każde przestępstwo natury kryminalnej, wymierzone w ludzi i ich mienie, w wyniku którego ofiara lub inny cel przestępstwa są dobierane ze względu na ich faktyczne bądź domniemane powiązanie lub udzielanie wsparcia grupie wyróżnianej na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość lub pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna, orientacja seksualna lub inne podobne cechy”⁴. Jednakże analiza problematyki mowy nienawiści, nawet w ujęciu prawniczym, niezauważalnie wkracza w kwestie polityczne, ponieważ podejście do tego tematu często bywa uwarunkowane światopoglądowo⁵. Nie każdy postulat odnoszący się do kryminalizacji lub dekryminalizacji mowy nienawiści musi posiadać zabarwienie polityczne. Podejmowane prace nad zmianami legislacyjnymi lub formułowaniem postulatów mogą wynikać wprost z przyjętej polityki kryminalizacyjnej, która pozwala reagować na niepożądane zmiany cywilizacyjne i społeczno-polityczne. Jednakże w odniesieniu do upolitycznienia tego zjawiska można przykładowo wskazać na dwa najbardziej słyszalne głosy w debacie. Z jednej strony, są to zwolennicy zaostrzenia penalizacji każdej oznaki mowy nienawiści⁶, z drugiej natomiast – osoby, które postulują jej kompletną depenalizację⁷. Abstrahując od politycznego ujęcia mowy nienawiści, w debacie na ten temat jest o wiele więcej stanowisk, które zwracają uwagę na istotne aspekty tego problemu. Po pierwsze, zarówno w działalności organów władzy ustawodawczej, jak i władzy sądowniczej można zauważyć trend zaostrzający reakcje karną wobec sprawców przestępstw popełnionych z nienawiści⁸. Po drugie, zaostrzenie reakcji karnej może uderzyć w ochronę konstytucyjnych uprawnień, tj. prawa do wolności wypowiedzi, które powinno być uwzględniane priorytetowo przy regulowaniu mowy nienawiści⁹. Po trzecie, w literaturze podkreśla się, że godnym rozważenia jest pochylenie się nad mechanizmem

³ Recommendation No. R(97)20 of the Committee of Ministers to Member States on “hate speech” adopted on 30 October 1997, https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view, s. 107 (dostęp: 30.10.2020 r.).

⁴ Preventing and responding to hate crimes, OSCE – ODIHR, Warszawa 2009, s. 15.

⁵ A. Dziadzio, *Wolność słowa a mowa nienawiści – dawniej i dziś*, „Forum Prawnicze” 2015/4, s. 5, <http://www.forumprawnicze.eu/attachments/article/144/Dziadzio.pdf> (dostęp: 11.04.2021 r.).

⁶ R. Bartosze, *O wolności wypowiedzi* [w:] *Media, władza, prawa*, red. M. Magowska, Kraków 2005, s. 35.

⁷ M. Płatek, *Mowa nienawiści – przesłanki depenalizacji* [w:] *Mowa nienawiści a wolność...*, s. 55–92.

⁸ K. Gorazdowski, *Próba oceny karnoprawnych regulacji zwalczania mowy nienawiści w Polsce*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa” 2019/6, s. 94–101.

⁹ B. Gadecki, E.N. Kałędek, *Prokuratura...* [w:] *Mowa nienawiści na tle...*, s. 64–74.

umożliwiającym przeniesienie postępowania sądowego w przypadku niektórych przestępstw popełnionych z nienawiści na drogę cywilną¹⁰. Warto także zwrócić uwagę na ujęcie wiktymologiczne, a konkretnie wpływ mowy nienawiści na rzeczywistość społeczną. Płaszczyzną badań w tym ujęciu powinno być zagadnienie stygmatu plemiennego¹¹. Maciej Duda wskazywał, że: „w ujęciu interakcjonizmu symbolicznego E. Goffmana osoby należące do mniejszości posiadają tzw. stygmat plemienny, którego źródłem jest przynależność do danej grupy rasowej, narodowej, etnicznej, religijnej. Przenoszony jest on poprzez dziedziczenie i rozciąga się na wszystkich członków danej społeczności. Stygmat ten może być jawny (np. Romowie, Murzyni, Azjaci) lub ukryty (np. Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy), co różnicuje także poziom zagrożenia przestępczością ze strony większości”¹². W świetle podniesionych kwestii, zagadnienie mowy nienawiści jest aktualną problematyką zarówno prawną, jak i prawniczą. Z tego powodu, w niniejszym artykule, przedstawione zostanie najpierw tło socjologiczno-społeczne mowy nienawiści, później zaś zostanie rozszerzona definicja mowy nienawiści, dalej autor nakreślił międzynarodowe i krajowe standardy ochrony wolności słowa jako autonomiczny punkt odniesienia. Po powyższym nastąpi objaśnienie wybranych prawno-karnych aspektów mowy nienawiści oraz analiza wybranych typów czynów zabronionych ze wskazaniem wybranych wniosków *de lege ferenda*. Wszystkie powyższe elementy analizy dokonywanej w niniejszym artykule składają się na wypełnienie głównego celu opracowania, jakim jest wskazanie, że polskie regulacje dotyczące zjawiska mowy nienawiści wymagają rozsądnego przeglądu oraz dostosowania pod kątem standardów międzynarodowych, co zostanie wskazane na konkretnych przykładach.

2. TŁO SOCJOLOGICZNO-SPOŁECZNE MOWY NIENAWIŚCI

Mowa nienawiści ma długą historię, ponieważ jest ona ściśle powiązana z życiem społecznym¹³. W dzisiejszych czasach stała się zjawiskiem szczególnym, wręcz zagrożeniem, które wymaga szerokich analiz. Swoistego znaczenia omawiana kwestia zaczęła nabierać już w ciągu XIX i XX w., czego przykładem jest m.in. sprawa Alfreda Dreyfusa¹⁴ oraz propaganda antysemicka w Europie, która doprowadziła do zbrodni ery totalizmu. Jednakże należy wskazać, że wraz z rozwojem mediów, w szczególności sieci internetowej oraz portali społecznościowych, mowa nienawiści stała się swego rodzaju osobliwością oraz przedmiotem debaty publicznej na każdym szczeblu. Dzieje się tak dlatego, że w tych realiach zarzut popełnienia

¹⁰ J. Akińcza, *Ochrona dóbr osobistych wobec mowy nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści na tle...*, s. 105–114.

¹¹ M. Porwiz, *Ochrona prawno-karna ofiar przestępstw motywowanych nienawiścią* [w:] *Mowa nienawiści na tle...*, s. 31.

¹² Zob. szerzej M. Duda, *Przestępstwa z nienawiści w świetle teorii i praktyki* [w:] *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, red. W. Pływaczewski, P. Lubiewski, Olsztyn 2014, s. 68; M. Duda, *Uchodźcy, imigranci i mniejszości jako ofiary przestępstw z nienawiści* [w:] *Uchodźcy. Nowe wyzwania dla bezpieczeństwa europejskiego na tle praw człowieka*, red. W. Pływaczewski, M. Ilnicki, Olsztyn 2015, s. 180 i n.

¹³ R. Bera, *Mowa nienawiści źródłem przemocy i agresji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia” 2019/3, s. 61–64.

¹⁴ Związana z fałszywym oskarżeniem A. Dreyfusa o szpiegostwo na rzecz Niemiec w 1894 r., zrehabilitowanego w 1906 r. Sprawa znacznie wykraczała poza spór o jednostkowy wyrok sądowy, a istotną rolę odgrywało w niej także żydowskie pochodzenie oskarżonego; dotyczyła bowiem postaw moralnych i orientacji politycznych społeczeństwa francuskiego. Doprowadziła do polaryzacji i podziału społeczeństwa francuskiego na dwa wrogie obozy, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Dreyfusa-sprawa;3894249.html> (dostęp: 27.08.2021 r.).

przestępstwa z nienawiści jest, jak się wydaje, najczęściej podnoszony w przestrzeni publicznej. Co istotne, w większości przypadków zostaje wykorzystany jako technika erystyczna w celu zdyskredytowania przeciwnika, zazwyczaj w sposób abstrahujący od faktów. Do lat 80. XX w. raczej nie spotykano się tak powszechnie z tym zjawiskiem, a jeśli tak się działo, to było ono określane na inne sposoby. Mowa nienawiści nie miała jasno określonych desygnatów. Dopiero wraz z prowadzeniem aktów prawnych potwierdzających uprawnienia mniejszości narodowych bądź etnicznych, pewne zachowania zaczęto określać jako mowę nienawiści¹⁵. Dodatkowo, ruchy społeczne zaczęły także podnosić tę kwestię, która wraz z upływem czasu stała się zagadnieniem globalnym. W tym samym czasie prawo międzynarodowe zaczęło odgrywać coraz donioślejszą rolę w porządkach prawnych suwerennych państw. Niektóre normy stały się wręcz jednolite dla wszystkich państw-stron. Coraz większą rolę zaczynają odgrywać organizacje międzynarodowe, które na różnych płaszczynach lobbują za pewnymi rozwiązaniami prawnymi w skali krajowej oraz międzynarodowej. Pojawiają się coraz większe naciski na jednolite uregulowanie kwestii mowy nienawiści na drodze ponadnarodowego porozumienia, w ramach powszechnie obowiązującego aktu prawnego rangi międzynarodowej. Podkreślenia wymaga jednak fakt, że dążenia określonych środowisk stykają się z kwestiami prawnymi oraz politycznymi, co ma wpływ na decyzje podejmowane w przedmiotowej sprawie¹⁶. Jak wskazuje literatura, kwestia mowy nienawiści jest delikatna, ponieważ dotyczy prawa karnego, a każde państwo broni ingerencji oraz swojej autonomii szczególnie w tym obszarze¹⁷. Trudno się z tym nie zgodzić, gdyż prawo karne stanowi szczególny obszar prawa, który *de facto* i *de iure* wskazuje na zakres suwerenności danego państwa. O ile w sprawach tak fundamentalnych i mniej nacechowanych światopoglądowo, jak zniesienie kary śmierci, możliwe było takie porozumienie, to w kwestii ujednoczenia zagadnienia mowy nienawiści też powinno się to udać, choć zagadnienie to spotyka się z o wiele większym sprzeciwem¹⁸. Dla wyjaśnienia tego kontekstu wskazane jest w tym miejscu krótkie naświetlenie w ujęciu społeczno-politycznym. W omawianej sferze można wyróżnić dwa obozy – przeciwników „karania za słowa” i zwolenników dopuszczalności ograniczenia swobody wypowiedzi¹⁹. W doktrynie wysuwane są tezy, że przeciwny „karaniu za słowa” jest tzw. nurt konserwatywny skupiony wokół filozofii klasycznej, cywilizacji łacińskiej i chrześcijańskiego dziedzictwa świata Zachodu, zaś przeciwną stronę wspiera „nurt liberalny” opierający się na antropocentryzmie, doktrynie równościowej i tolerancji represywnej²⁰. Literatura wskazuje, że omawiany podział jest sporym uproszczeniem, który ma uzmysłwić czytelnikowi kontekst społeczno-polityczny, ale w debacie publicznej te dwa głosy mają

¹⁵ A. Dziadzio, *Wolność...*, s. 5–7.

¹⁶ D. Kujawa, *Złożoność i niejednoznaczność mowy nienawiści*, „Refleksje” 2018/17, s. 65–87, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2018/11/05-Kujawa.pdf> (dostęp: 18.04.2021 r.).

¹⁷ A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, *Mowa nienawiści a wolność...*, s. 56–64.

¹⁸ Protokół nr 6 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (zob. przypis 29) dotyczący zniesienia kary śmierci, sporządzony w Strasburgu 28.04.1983 r.

¹⁹ A. Gliszczyńska-Grabias, *Przeciwdziałanie antysemityzmowi. Instrumenty prawa międzynarodowego*, Warszawa 2014, s. 114–130.

²⁰ F. Ciepły, *Penalizacja mowy nienawiści, kontekst polityczny i normatywny* [w:] *Wolność słowa. Współczesne wyznana w perspektywie prawno-porównawczej*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019, s. 391–400.

pozycję dominującą²¹ i to ze względu na swoje skrajne stanowiska. Warto zastanowić się nad tą kwestią w kontekście tego, że obydwie strony sporu wykorzystują prawo karne i penalizację jako instrument, który pozwoli zrealizować cele ideologiczne oraz polityczne, co jest niebezpieczne dla samego prawa i jego jakości. Żyjemy w czasach, w których prawo stanowione lata temu na konkretnych podstawach aksjologicznych traci swoją wartość, a działalność orzecznicza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej ETPC) lub Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej TSUE) ma coraz większy wpływ na treść norm krajowych. Kwestia mowy nienawiści jest niebezpieczna, ponieważ skupia się na oddziaływaniu w sferze emocji, wymusza zmiany prawne w oderwaniu od aksjologii i przyjętych wcześniej standardów²². Dlatego należy wysunąć tezę, że celem prawników powinno być zbadanie problemu mowy nienawiści w różnych aspektach, gdyż nie jest to problem *stricte* prawniczy. Po postawieniu kompleksowej diagnozy istnieje szansa na zażegnanie konfliktu oraz ostateczne rozwiązanie kwestii zasadności regulacji mowy nienawiści.

3. PRÓBA ZDEFINIOWANIA POJĘCIA MOWY NIENAWIŚCI

Jak już wcześniej wspomniano, polski i unijny porządek prawny nie zawiera definicji legalnej mowy nienawiści. Pomimo wcześniejszego przyjęcia definicji mowy nienawiści, istotne jest rozszerzenie rozważań definicyjnych tego newralgicznego zjawiska. W kilku dokumentach międzynarodowych znalazły się próby nadania jednolitego znaczenia temu terminowi. Finalnie żaden wiążący dokument rangi międzynarodowej nie zawiera definicji mowy nienawiści, ale należy wskazać, że próby zdefiniowania znalazły się m.in. w „Zaleceniu Rady Europy R(92)19 Komitetu Ministrów do państw członkowskich w sprawie gier o treściach rasistowskich”²³. Na pierwszą próbę zdefiniowania trzeba było jednak czekać 5 lat, co stało się w Zaleceniu R(97)20 Komitetu Ministrów do państw członkowskich w sprawie „mowy nienawiści”²⁴, Zaleceniu nr 6 na temat Zwalczenia rozpowszechniania materiałów rasistowskich, ksenofobicznych i antysemitycznych za pośrednictwem internetu²⁵, dodatkowym Protokole do Konwencji przeciwko Cyberprzemocy²⁶ oraz w decyzji ramowej w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych²⁷. Pomimo faktu, że wyżej omawiane dokumenty nie mają charakteru wiążącego, to posiadają ładunek normatywny, który wynika wprost ze stosowania przyjętych definicji przez organy międzynarodowe oraz organy władzy sądowniczej. Z polskiej perspektywy najistotniejsza jest tu działalność

²¹ F. Ciepły, *Penalizacja...* [w:] *Wolność...*, s. 391–400.

²² M. Kacprzak, *Pułapki politycznej poprawności*, Radzymin 2012, s. 61.

²³ Recommendation No. R(92)19 of the Committee of Ministers to member States on video games with a racist content, coe.int, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804d74f7 (dostęp: 31.10.2020 r.).

²⁴ Recommendation No. R(97)20 of the Committee of Ministers...

²⁵ Recommendation No. 6: Combating the dissemination of racist, xenophobic and antisemitic material via the internet, 2000, https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/ECRI_Recommendation%2006%20on%20combating%20the%20dissemination%20of%20racist%20xenophobic%20and%20antisemitic%20material%20via%20internet.pdf (dostęp: 31.10.2020 r.).

²⁶ Additional Protocol to the Cybercrime Convention, 2000, <https://rm.coe.int/16800d37ae> (dostęp: 31.10.2020 r.).

²⁷ Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z 28.11.2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex:32008F0913> (dostęp: 31.10.2020 r.).

Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który zasadza orzecznictwo na dwóch sentencjach odnoszących się do tych definicji. Po pierwsze, w wyroku Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii ETPC wskazał na zasadność dopuszczalności ograniczenia wolności słowa. Niemniej wskazał najpierw, że: „wolność wyrażania opinii stanowi jeden z zasadniczych fundamentów społeczeństwa (demokratycznego) i jeden z podstawowych warunków jego postępu i samorealizacji każdej jednostki”²⁸. Następnie dodał „z zastrzeżeniem art. 10 ust. 2 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”²⁹ prawo to ma zastosowanie nie tylko do «informacji» lub «idei», które są przyjmowane korzystnie lub postrzegane jako nieszkodliwe lub obojętne, lecz również do takich, które mogą być obraźliwe, szokujące lub niepokojące dla Państwa lub dowolnej grupy społecznej. Takie są wymogi pluralizmu, tolerancji i otwartości umysłu, bez których «demokratyczne społeczeństwo» nie istnieje. Oznacza to między innymi, że wszystkie «formalności», «warunki», «ograniczenia» i «kary» obowiązujące w tej sferze muszą być współmierne do realizowanego uprawnionego celu”³⁰. Należy stwierdzić, że było to preludium, które dało narzędzie do walki ze zjawiskiem przestępstw popełnionych z nienawiści. Dopiero jednak w wyroku Erbakan przeciwko Turcji³¹ ETPC wykląda definicję mowy nienawiści wprost wskazując, że: „tolerancja i poszanowanie dla równoważnej godności istot ludzkich stanowią podstawy demokratycznego, pluralistycznego społeczeństwa. Dlatego w niektórych społeczeństwach demokratycznych, może być konieczna penalizacja, a nawet zapobieganie wszelkim formom wypowiedzi, które upowszechniają, podżegają, promują lub usprawiedliwiają nienawiść opartą na nietolerancji [...], o ile wszelkie narzucone «formalności», «warunki», «ograniczenia» i «kary» będą współmierne do realizowanego uprawnionego celu”³². Z tego fragmentu wynika wprost, że mową nienawiści są wypowiedzi, które podżegają, promują lub usprawiedliwiają nienawiść opartą na tolerancji pod warunkiem adekwatności kar. W związku z zaprezentowaną wykładnią Trybunału w Strasburgu w sprawie mowy nienawiści należy wskazać, że stosuje on dwa podejścia. Pierwsze polegające na wyłączeniu spod konwencyjnej ochrony określonych zachowań w przypadku, gdy wyrażają one nienawiść i negują fundamentalne wartości EKPC, co wiąże się z uniemożliwieniem wywodzenia z konwencji prawa do działania prowadzącego do unicestwienia praw i wolności w niej określonych. Drugie, zasadzające się na art. 10 ust. 2 EKPC, tj. ograniczeniu ochrony, gdy wypowiedzi stanowią mowę nienawiści i nie są w stanie zniweczyć fundamentalnych wartości konwencji. Ponadto ograniczenia muszą być uznane za niezbędne w interesie bezpieczeństwa państwowego i publicznego, zapobiegania zakłóceniu porządku lub przestępstwom, ochrony zdrowia lub moralności oraz ochrony praw i wolności innych osób. Literatura w przeważającej mierze popiera takie zdefiniowanie mowy nienawiści.

²⁸ Wyrok ETPC z 7.12.1976 r., skarga nr 5493/72, Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii – dalej wyrok w sprawie Handyside. Wszystkie wyroki ETPC są dostępne na stronie HUDOC.

²⁹ Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.) – dalej EKPC.

³⁰ Wyrok w sprawie Handyside, § 49.

³¹ Wyrok ETPC z 6.07.2006 r., skarga nr 59405/00, w sprawie Erbakan przeciwko Turcji – dalej wyrok w sprawie Erbakan.

³² Wyrok w sprawie Erbakan, § 56.

Jednak część przedstawicieli doktryny podnosi, że przedmiotowe definiowanie mowy nienawiści może ograniczyć normatywnie zagwarantowane prawa człowieka³³. Co istotne, definicja oparta na orzecznictwie może zostać zmieniona w toku dalszego rozwoju linii orzeczniczej. W wyniku tego istnieje pokusa, że rozmaite zachowania zostaną w przyszłości uznane za mowę nienawiści. Z punktu widzenia prawa karnego istotny jest wpływ działalności Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na definiowanie tego pojęcia. Nie może być to podstawą do prawnokarnej oceny czynu na gruncie krajowym i nie powinno mieć miejsca w demokratycznym państwie prawnym. Ale jak wiadomo z praktyki, Trybunał strasburski odgrywa dużą rolę w wyznaczaniu standardów mowy nienawiści. Należałoby zbadać orzecznictwo ETPC pod kątem tego, czy faktycznie oddziałuje to na ocenę znamion czynu zabronionego. Trzeba się także zastanowić, czy nie ma to wpływu na pogłębienie problemu ustawowej określoności czynu, następczo na płaszczyźnie prawa krajowego. Mając jednocześnie na uwadze, że to ustawowe znamiona typu czynu zabronionego finalnie decydują o zakresie kryminalizacji.

4. RYS MIĘDZYNARODOWEGO STANDARDU OCHRONY WOLNOŚCI SŁOWA

We wstępie została zarysowana korelacja mowy nienawiści i wolności słowa. Po przeanalizowaniu socjologiczno-społecznych i definicyjnych aspektów mowy nienawiści, należy przejść do przedstawienia rysu standardów wolności słowa z uwagi na wskazanie jej zazębienia z mową nienawiści. Na wolność słowa składają się trzy podstawowe wolności, jak wskazuje doktryna są to: „wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe”³⁴. W taki sposób standard ten jest powszechnie rozumiany w demokratycznych państwach prawa. Niemniej należy pamiętać, że wolność słowa nie pozostaje wartością absolutną i może być w pewnych sytuacjach ograniczona. W doktrynie nie ma jednolitego stanowiska na ten temat. Nie odpowiada ona też na pytanie, czy są sytuacje, w których wolność słowa musi być bezwzględnie ograniczona? Odpowiedź wymaga głębszego zastanowienia i badań, ale zdaniem autora nierealne jest wyznaczenie takich ram przez władzę ustawodawczą. Finalnie decyzja o tym w każdym konkretnym przypadku zależy od niezależnego sądu. Inne rozwiązanie mogłoby się przyczynić się do nadmiernej, prewencyjnej ingerencji w wolność wypowiedzi. Przechodząc do analizy standardu międzynarodowego, trzeba wskazać, że jest on pewną ramą, która wyznacza minimalny zakres wolności słowa dla państw-stron konkretnych umów międzynarodowych. Ów standard międzynarodowy wyznaczany jest wprost przez systemy ochrony praw człowieka dla państw, które decydują się w nich partycypować³⁵. W perspektywie tego artykułu najistotniejszy

³³ A. Latarska, *Wolność słowa w sieci*, *Progress*, „Journal of Young Researchers” 2018/4, s. 31–36, <https://progress.u.g.edu.pl/wp-content/uploads/2019/03/04-Wolno%C5%9B%C4%87-s%C5%82owa.pdf> (dostęp: 18.04.2021 r.).

³⁴ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, t. I. *Komentarz*, Warszawa 2010.

³⁵ B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, R. Mizerski, M. Lubiszewski, *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010.

jest system Rady Europy i Unii Europejskiej. Aktualnie system Rady Europy jest wykorzystywany subsydiarnie w ramach systemu unijnego, Unia Europejska rozważała przystąpienie do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, ale zostało to zablokowane przez TSUE, który wskazał, że byłoby to niezgodne z art. 218 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej³⁶, gdyż ETPC stały się sądem nadrzędnym w stosunku do Trybunału Sprawiedliwości³⁷. W kontekście standardu wolności słowa konieczne jest przytoczenie dorobku wypracowanego w ramach systemu Rady Europy poprzez Europejską Konwencję Praw Człowieka i orzecznictwa ETPC³⁸ opierającego się na art. 10 EKPC. Dzięki tej działalności ETPC wszelkie prawa i wolności zostały określone, zdefiniowane i wyłożone przez najlepszych prawników demokratycznych systemów państwa prawa na przestrzeni ostatnich pięćdziesięciu lat. Standard ochrony wolności słowa zasadza się na wyżej wspomnianym art. 10 EKPC, jednak literatura wskazuje, że właściwsze jest używanie pojęć swoboda wypowiedzi lub wolność ekspresji³⁹. Swoboda wypowiedzi jest uważana za jedno z najważniejszych praw człowieka w wymiarze kolektywnym i politycznym, dlatego określana jest mianem „super-prawa”⁴⁰. Co istotne, wolność słowa musi być rozpatrywana z punktu aksjologii EKPC oraz w aspekcie makro, tzn. jako zasada organizacji i funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego. Trybunał w Strasburgu wskazuje, że kontekst korzystania z art. 10 prowadzi do wzmoczonej ochrony omawianej wolności. Nakazuje też zwrócenie uwagi na rolę instytucji społecznych organizujących i skupiających debatę publiczną więc przede wszystkim mediów⁴¹. Z drugiej strony, nie można zapomnieć o wolności wypowiedzi w charakterze mikro, tj. indywidualnym przysługującym każdej jednostce. Co więcej, wolność wyrażania opinii ma charakter niejednorodny, po pierwsze jest w silnej korelacji z innymi prawami konwencyjnymi, tj. z: wolnością sumienia i wyznania (art. 9), zrzeszaniem się i zgromadzaniem jednostek (art. 11), prawem do rzetelnego procesu (art. 6) oraz zasadą równości (art. 14). Może także wzmacniać wolności gwarantowane w art. 8 (ale i – nierzadko – kolidować z nimi). Po drugie, wolność słowa zajmuje eksponowane miejsce w orzecznictwie ETPC poprzez wyroki, które kwestionowały ingerencję w wolność wypowiedzi⁴². W aspekcie ilościowym – w latach 1999–2009 – wydano 361 orzeczeń stwierdzających naruszenie art. 10. Ponad

³⁶ Wersja skonsolidowana Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47 – dalej TFUE, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTEXT> (dostęp: 18.04.2021 r.).

³⁷ Opinia 2/13 Trybunału Sprawiedliwości z 18.12.2014 r., <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160882&doclang=PL> (dostęp: 9.10.2021 r.).

³⁸ A. Redelbach, *Wolność słowa w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000/3, s. 1–23.

³⁹ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2009, s. 413; A. Wiśniewski, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie ETPCz*, Gdańsk 2008, s. 199; T. Jasudowicz [red.] *Orzecznictwo strasburskie*, t. II, Toruń 1998, s. 705; J. Sobczak, *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 32–33.

⁴⁰ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, *Konwencja...*, t. I...

⁴¹ Zob. wyroki ETPC: z 26.11.1991 r., skarga nr 13585/88, w sprawie Observer i Guardian przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, § 59b – dalej wyrok w sprawie Observer i Guardian; z 20.05.1999 r., skarga nr 21980/93, w sprawie Bladet Tromsø i Stensaas przeciwko Norwegii, § 59.

⁴² Zob. wyrok w sprawie Handyside; wyroki ETPC: z 24.05.1988 r., skarga nr 10737/84, w sprawie Müller i inni przeciwko Szwajcarii; z 20.09.1994 r., skarga nr 13470/87, w sprawie Otto-Preminger-Institute przeciwko Austrii; z 25.11.1996 r., skarga nr 17419/90, w sprawie Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu; z 28.03.1990 r., skarga nr 10890/84, w sprawie Groppera Radio AG i inni przeciwko Szwajcarii. Zob. wyroki ETPC: z 26.04.1979 r., skarga nr 6538/74, w sprawie The Sunday Times przeciwko Zjednoczonemu Królestwu; z 8.07.1986 r., skarga nr 9815/82, w sprawie Lingens przeciwko Austrii.

połowa tych wyroków (183) dotyczyła Turcji, kolejne państwa to Austria (24), Francja (17) Rosja (16) i Mołdawia (16)⁴³. Należy zauważyć, że dzisiejsze orzecznictwo strasburskie przybrało wymiar ilościowego. Wielość spraw stwarza problemy z ich właściwym rozpoznaniem oraz skłania ETPC do kazuistyki. Pozornie wydawać by się mogło, że Trybunał w Strasburgu rozszerza zakres ochrony w stosunku do przeciwstawienia takich wartości jak bezpieczeństwo czy ochrona państwa, lecz jednocześnie można zauważyć trend, w którym ETPC przychylił się do ograniczenia swobody wypowiedzi naruszających reputację, czy prawa osób indywidualnych, a gros z nich to przypadki, które podpadają pod definicję mowy nienawiści zaprezentowanej powyżej.

5. KONSTYTUCYJNY STANDARD OCHRONY WOLNOŚCI SŁOWA NA PRZYKŁADZIE RP

Po zaprezentowaniu wolności wypowiedzi w wymiarze międzynarodowym należy przedstawić skonkretyzowany krajowy standard jej ochrony. Wolność słowa jest nieodzownym elementem polskiego systemu prawnego. Aktualnie wolność słowa jest gwarantowana szeregiem artykułów Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁴. Należy tu wskazać przede wszystkim art. 14, 49, 53 oraz 54. Ogólnie ujmując tę kwestię, należy nadmienić, że wolność jest rozumiana szeroko. Istotne jest omówienie poszczególnych artykułów w konfrontacji z wyzwaniem, jakie powstały w ostatnich czasach na gruncie tytułowego zagadnienia. Rozważania należy rozpocząć od zasady wolności poglądów wyrażonej przez art. 54 Konstytucji RP. Jest on zwornikiem dla wszystkich artykułów w kontekście wolności słowa. Oczywiście przepis ten nie ma charakteru absolutnego. Trybunał Konstytucyjny (dalej TK) wskazał, że wolność słowa „obejmuje wszelkie płaszczyzny aktywności jednostki, stanowi wyraz godnościowej autonomii osoby, stwarzając możliwość pełnego rozwoju jej osobowości w otaczającym jednostkę środowisku kulturowym i cywilizacyjnym”⁴⁵. Wynika z tego, że wolność słowa nie ma charakteru jednorodnego, lecz mieszany. Jest pochodną godności człowieka i swoistą dźwignią rozwoju intelektualnego, kulturalnego i cywilizacyjnego. Ze wskazanej normy nie można wyprowadzić jej pełnego znaczenia, ponieważ będzie wtedy zniekształcona i oderwana od cywilizowanych standardów prawnych. W celu szerszego, ale niepełnego zglebienia istoty wolności słowa należy przytoczyć kolejne, dopełniające tę zasadę, artykuły. Niezbędnym dopełnieniem art. 54 jest art. 53, w szczególności ust. 1 i 2. Konstytucja RP zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania. Kwintesencją tego przepisu jest właśnie pojęcie sumienia, które Św. Tomasz z Akwinu zdefiniował jako „*con-scientia*” („współ-wiedza”), czyli zdolność do intelektualnej oceny własnych aktów jako dobrych albo złych, której podstawą jest rozum⁴⁶. Rozważania na temat wolności sumienia są trudne i nie mogą odbywać się w aksjologicznej

⁴³ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, *Konwencja...*, t. I...

⁴⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r., uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe 2.04.1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym 25.05.1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 16.07.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.) – dalej Konstytucja RP.

⁴⁵ Wyroki TK: z 12.05.2008 r., SK 43/05, OTK-A 2008/4, poz. 57; z 14.12.2011 r., SK 42/09, OTK-A 2011/10, poz. 118.

⁴⁶ Wyrok TK z 7.10.2015 r., K 12/14, OTK-A 2015/9, poz. 143, pkt III.4.2.2. (Dz.U. z 2015 r. poz. 1633).

próżni. Tu rozpoznajemy je na gruncie zasady demokratycznego państwa prawa w odniesieniu do swobody wypowiedzi. Aby przybliżyć to rozumienie, należy przytoczyć słowa Józefa Krukowskiego, który wskazywał, że: „wolność sumienia pozwala każdemu człowiekowi na ideową (ideologiczną), filozoficzną czy religijną autodefinicję, na określenie własnego światopoglądu (heteronomicznego, autonomicznego, wewnątrznie sprzecznego) oraz posiadanie dowolnego przekonania i postępowanie zgodnie z nim. Jest wolnością osobistą *par excellence*, ponieważ dotyczy najgłębszych pokładów ludzkiej świadomości”⁴⁷. Można z tego wyprowadzić wnioski, że wolność słowa bez wolności sumienia nie ma racji bytu. Co więcej, wolność sumienia poprzedza wolność słowa. Analiza wolności słowa w oderwaniu od tego zagadnienia byłaby pozbawiona jakiegokolwiek sensu. W demokratycznym państwie prawa pozwala to rzucić zupełnie nowe światło na kwestię źródeł i zakresu wolności słowa. Aby skorzystać z uprawnienia, jakim jest wolność słowa, należy najpierw skorzystać z wolności sumienia. Dalej przedstawione artykuły są pochodną skonfrontowanych art. 53 i 54 Konstytucji RP. Są wyrazem wolności słowa i jej uściśleniem. Pierwszym z nich jest art. 49 wyrażający zasadę wolności komunikowania. Można wskazać, że jest to sposób na wykorzystanie wolności słowa w praktyce. Jest on skierowany do jednostek oraz do organów władzy publicznej. Jednostki mają zapewnioną wolność i ochronę tajemnicy komunikowania, przysługuje to wszystkim jednostkom, osobom fizycznym oraz osobom prawnym. Jednak przepis ten nakłada także swego rodzaju obowiązek na organy władzy publicznej, który, jak wskazuje literatura, polega „nie tylko na powstrzymaniu się od działań ingerujących w wolność i tajemnicę komunikowania się, lecz ponadto na podjęciu działań, które w sposób rzeczywisty zapewnią tę wolność i tajemnicę w relacjach horyzontalnych”⁴⁸. Jest to zatem zarówno obowiązek pozytywny, jak i negatywny do którego zobowiązane są odpowiednie organy administracji publicznej, które muszą też realizować inne zadanie wynikające z przepisów prawa. Wyżej wymienione obowiązki prowadzą często do limitacji wolności komunikacji. Przepisy wprowadzające ograniczenie wolności komunikacji równocześnie przyznają uprawnienia organom administracji publicznej pozwalające na ingerencję w omawianą wolność. Na kanwie art. 49 Konstytucji RP szczególnej doniosłości nabiera ustawowa forma ograniczeń wolności i tajemnicy komunikowania, jak również sposobu ich dokonywania⁴⁹. W tym zakresie problematyczne dla ustawodawcy jest uzasadnienie wprowadzonych środków limitujących wolność słowa. Artykuł 14 Konstytucji RP stanowi wolność prasy i innych środków masowego przekazu. Jest to fundament funkcjonowania życia publicznego w demokratycznych państwach prawa. Wolność słowa często jest również kojarzona z wolnością mediów. Trybunał Konstytucyjny wskazał, że: w „swoim zasadniczym zakresie zasada wolności prasy jest pochodną ogólnej wolności wypowiedzi deklarowanej w art. 54, stanowi szczególnie w aspekcie przedmiotowym przejaw wolności słowa”⁵⁰. Co do zasady, wolność słowa na gruncie Konstytucji RP wyraża standardy zawarte w EKPC oraz

⁴⁷ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2014, s. 64.

⁴⁸ M. Safjan, L. Bosek, *Konstytucja RP*, t. I. *Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016, s. 104–109.

⁴⁹ M. Safjan, L. Bosek, *Konstytucja...*, s. 104–109.

⁵⁰ Wyrok TK z 12.05.2008 r., SK 43/05. Tak również E. Czarny-Drożdziejko, *Dziennikarskie dochodzenie prawdy a przestępstwo zniesławienia w środkach masowego komunikowania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2005/2(15–16), s. 31 i 32.

orzecznictwie ETPC. W polskim systemie prawa dochodzi do rzeczywistego styku między mową nienawiści a wolnością słowa już na gruncie Konstytucji RP, kiedy zestawimy wyżej wymienione artykuły, które chronią wolność słowa z art. 42 ust. 1 zd. pierwszego Konstytucji RP, które brzmi: „Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto dopuścił się czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia”. Artykuł 42 ust. 1 zd. pierwsze Konstytucji RP wyznacza ramy odpowiedzialności karnej. Rozszerzają ją przepisy Kodeksu karnego⁵¹, które typizują konkretne przestępstwa, w tym te popełnione z nienawiści, wprost zazębiające się z omawianą zasadą wolności słowa. Reasumując, polski porządek prawny z jednej strony chroni wolność słowa, czego dowodem są wyżej wskazane normy konstytucyjne oraz wynikające z nich normy ustawowe, ale jednocześnie ingeruje w nią poprzez szereg przepisów kryminalizujących mowę nienawiści. Wskazana ingerencja, której celem jest ochrona konkretnych dóbr prawnych, jest często niewspółmierna i nieproporcjonalna, w efekcie zaś stanowi jawne i nieuzasadnione naruszenie wolności słowa. Z drugiej strony – nie jest to wartość absolutna, dlatego należy wyznaczyć wyraźne granice, po których przekroczeniu istnieje możliwość jej ograniczenia.

6. ANALIZA WYBRANYCH PRZEPISÓW POLSKIEJ USTAWY KARNEJ POD KĄTEM MOWY NIENAWIŚCI

W części szczególnej Kodeksu karnego z 1997 r. stypizowano przestępstwa, których znamiona częściowo wpisują się w przytoczoną na gruncie tego artykułu definicję mowy nienawiści oraz przestępstw popełnionych z nienawiści⁵². W myśl koncepcji tego artykułu za przestępstwa noszące znamiona mowy nienawiści na gruncie Kodeksu karnego należy uznać m.in.: groźbę karalną (art. 190 k.k.), uporczywe nękanie (art. 190a k.k.), obrazę uczuć religijnych (art. 196 k.k.), zniesławienie (art. 212 k.k.), zniewagę (art. 216 k.k.), propagowanie faszyzmu i totalitaryzmu (art. 256 k.k.), znieważenie grupy lub osoby (art. 257 k.k.). Wyżej wymienione przestępstwa można w pewien sposób pogrupować. Co ciekawe, mają one pewne cechy wspólne, co mogłoby być pomocne w stworzeniu krajowej definicji mowy nienawiści. Wszystkie wyżej wymienione przestępstwa charakteryzują się tym, że są występkami (zagrożenie ustawowe do 3 lat pozbawienia wolności), są powszechne (może popełnić je każdy), skutkowe (do ich dokonania potrzebna zmiana w świecie zewnętrznym, która objawia się w postaci skutku), można popełnić je tylko z działania, są umyślne (z zamiarem bezpośrednim bądź ewentualnym) i naruszają konkretne dobro prawne (dotykają konkretne dobro prawne). Wyżej przedstawiona systematyka przestępstw kodeksowych popełnionych z nienawiści wskazuje na to, że ustawodawca wziął pod uwagę omawiane wyżej standardy wolności słowa i wykluczył np. popełnienie przestępstwa „z nienawiści” nieumyślnie oraz w sposób bezskutkowy. Podstawową różnicą stypizowanych przestępstw „popełnionych z nienawiści” jest tryb ścigania. Przestępstwa z art. 196, 256 i 257 k.k. są ścigane z urzędu, czyny z art. 190 i 190a k.k.

⁵¹ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 1444) – dalej k.k.

⁵² W literaturze wymienia się także podział przestępstw z nienawiści na *sensu stricto* i *sensu largo*. Zob. szerzej M. Duda, *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016, s. 49.

na wniosek pokrzywdzonego, a przestępstwa z art. 212 i 216 k.k. z oskarżenia prywatnego⁵³. To rozróżnienie można wyjaśnić tym, że przestępstwa „popelnione z nienawiści” ścigane z urzędu naruszają godność grupy osób z racji popełnienia ich w sferze publicznej i mają zamiar oddziaływać na sferę publiczną, a ścigane z oskarżenia prywatnego godzą w dobro jednostki. Zarówno w doktrynie, jak i w życiu publicznym słyszalne są postulaty zmian obecnego stanu prawnego. Dotyczą one przede wszystkim art. 196 i 212 k.k. Z uwagi na ograniczone ramy niniejszej pracy autor zwrócił uwagę tylko na najistotniejsze zagadnienia natury analitycznej oraz na tej podstawie przedstawił wnioski *de lege ferenda*. W kontekście art. 196 k.k. należy wskazać, że tematyka jest rozległa i wieloaspektowa⁵⁴. W doktrynie podnoszone są postulaty co do zmiany trybu ścigania tego czynu zabronionego⁵⁵. Aktualnie przestępstwo obrazy uczuć religijnych jest ścigane z urzędu, co oznacza, że organy są obowiązane do podjęcia działań w przypadku powzięcia wiadomości o obrazie uczuć religijnych. Niemniej organy nie mają możliwości, aby sprawdzić, czy czyjeś uczucia zostały obrażone. W praktyce osoby pokrzywdzone przestępstwem z art. 196 i tak muszą zainicjować ściganie poprzez złożenie zawiadomienia o możliwości popełnienia przestępstwa. Zmiana trybu ścigania pozwoliłaby na ujednolicenie dokonywania ocen czy zostało popełnione przestępstwo z art. 196 k.k.⁵⁶ Drugim postulatem w tym zakresie jest dodanie do opisu czynu zabronionego określeń, które wskazywałyby, że zachowanie stypizowane w art. 196 k.k. obraziło więcej niż jedną osobę lub grupę osób. W aktualnym kształcie można wyobrazić sobie sytuację, w której jeden wyznawca SANGHA „DOGEN ZENJI”⁵⁷ złoży zawiadomienie z uwagi na to, że jego uczucia religijne zostały obrażone i organy będą obowiązane do podjęcia czynności sprawdzających lub wszczęcia postępowania. Postulatem, jaki powinien być wzięty pod rozwagę jest też wprowadzenie tzw. kontratypu sztuki⁵⁸,

⁵³ P. Bachmat, *Przestępstwa z art. 256, 257 k.k. Analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, Warszawa 2005, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/08/P-Bachmat-Przest-z-art-256-i-257-2005.pdf> (dostęp: 9.10.2021).

⁵⁴ Zob. szerzej na temat zagadnienia obrazy uczuć religijnych O. Sitarz, *Artykuł 196 KK jako granica wolności wypowiedzi* [w:] *Wolność wypowiedzi versus wolność religijna, Studium z zakresu prawa konstytucyjnego, karnego i cywilnego*, red. A. Biłgorajski, Warszawa 2015; S. Czepita, Ł. Pohl, *Strona podmiotowa przestępstwa obrazy uczuć religijnych i jego formalny charakter*, „Prokuratura i Prawo” 2012/12, s. 72–76; D. Jaworski, M. Müller, *Rozmowa z Andrzejem Zollem. Kodeks Boga nie chroni*, „Tygodnik Powszechny” 2010/ 3, s. 6; G. Jędrzejek, T. Szymański, *Dlaczego obrażanie uczuć religijnych w Polsce staje się zjawiskiem powszechnym?*, „Podlaskie ECHO Katolickie” 2002/12(351), s. VII; K. Warchałowski, *Prawnokarne ochrona wolności religijnej w Polsce w latach 1932–1997* [w:] *Studia z prawa wyznaniowego*, t. 4, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, K. Warchałowski, Lublin 2002, s. 60; A. Wąsek, *Ochrona uczuć religijnych w prawie karnym* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 268.

⁵⁵ K. Burdziak, *Czy art. 196 kodeksu karnego w sposób nadmierny ogranicza wolność wyrażania poglądów i twórczości artystycznej?*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2018/1(22), http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-65c69328-5b2f-465f-ab54-abd24b0870cf/c/SP_2018_1_08_Burdziak.pdf (dostęp: 18.04.2021 r.).

⁵⁶ M. Budyn-Kulik, *Zmieważenie uczuć religijnych – analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, „Prawo w Działaniu” 2014/19, s. 117.

⁵⁷ Wpisany do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych prowadzonego przez Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji na mocy decyzji z 17.07.2009 r.

⁵⁸ Zob. szerzej M. Filar, *Sztuka a zagadnienia pornografii*, „Nowe Prawo” 1978/10, s. 1432 i n.; J.J. Nalewajko, R. Kubiak, *Sztuka jako okoliczność wyłączająca bezprawność?*, „Palestra” 2000/9–10, s. 31 i n.; J. Warylewski, *Pusja czy obraza uczuć religijnych? Spór wokół art. 196 kodeksu karnego* [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, red. L. Leszczyński, E. Skrzętowicz, Z. Holda, Lublin 2005; J. Warylewski, *Prawnokarne uwarunkowania wolności w zakresie ekspresji seksualnej oraz twórczości (m.in. artystycznej, naukowej i dziennikarskiej)* [w:] *Prawnokarne aspekty wolności*, red. M. Mozgawa, Kraków 2006, s. 89 i n.; M. Budyn-Kulik, M. Kulik, *Wolność działalności artystycznej jako okoliczność wyłączająca odpowiedzialność karną* [w:] *Prawnokarne...*, s. 233 i n.; M.M. Bieczyński, *Prawne granice wolności twórczości artystycznej*, Warszawa 2011; M.M. Bieczyński, *Ars legis czy lege artis? Kilka*

k który w perspektywie art. 196 k.k. wyłączałby odpowiedzialność karną w stosunku do artystów oraz twórców⁵⁹. Omawiana instytucja odpowiadałaby konwencyjnym standardom wolności ekspresji, które wynikają z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Jednocześnie nie miałyby wpływu na ograniczenie prawa do skorzystania z ochrony dobra prawnego, które wynika z art. 196. Jednak do kontraktypu sztuki należy podejść ostrożnie, żeby nie narazić się na zarzut ewentualnej legalizacji mowy nienawiści, nieproporcjonalnie do wolności ekspresji. Debata nad zagadnieniem kontraktypu sztuki jest otwarta i wymaga zajęcia stanowiska polskiego ustawodawcy, ale warto zwrócić uwagę, że implementacja omawianego mechanizmu, poprzedzona rzeczową debatą, mogłaby w pewien sposób wyznaczyć konkretną granicę między tym co wypełnia znamiona mowy nienawiści, a tym co jest chronione przez wolność słowa. Jednakże należy podkreślić, że nie jest konieczna dekryminalizacja w zakresie obrazy uczuć religijnych, a powyżej proponowane zmiany, po pierwsze, umacniając neutralność światopoglądową państwa jednocześnie gwarantując wszelkie środki ochrony wolności sumienia i wyznania⁶⁰, a po drugie – mogą przyczynić się do odciążenia zarówno sądów, jak i prokuratury. Co więcej, za wskazaną zmianą przemawiają argumenty empiryczne. W 89 sprawach z art. 196 k.k. zakończonych prawomocnym rozstrzygnięciem w latach 2010–2013 42 z nich zakończyły się odmową wszczęcia postępowania, w 34 postępowanie zostało umorzone, zaś w 13 postępowanie zakończyło się wyrokiem sądu. Co interesujące, tylko w jednym przypadku był to wyrok warunkowo umarzający postępowanie. W pozostałych przypadkach zapadły wyroki skazujące (raz był to wyrok nakazowy, dwukrotnie – zaoczny)⁶¹. Z uwagi na omawiane argumenty i przedstawiony wyżej standardy wolności słowa i mowy nienawiści wskazywana zmiana standardu prawnego wydaje się zasadna. Od lat krytyczne głosy pojawiają się w kontekście art. 212 k.k. Niemniej sytuacja uległa zmianie z uwagi na rozwój mediów społecznościowych oraz rzeczywistość tzw. fake newsów. W rozważaniach na temat zmiany tego przepisu nie można zapomnieć o narzędziach, które mają im przeciwdziałać. Artykuł 212 k.k. mimo wad jest jednym z takich narzędzi i w związku z tym jego zniesienie wydaje się niecelowe. W przypadku zniesienia art. 212 jedyną drogą dochodzenia sprawiedliwości byłaby procedura cywilna, a to niesie za sobą spore ryzyko pozostawienia pewnej kategorii dóbr prawnych bez należytej ochrony. Dlatego powinno się najpierw wzmocnić narzędzia zapewniające możliwość polubownego rozwiązywania sporu, ze szczególnym uwzględnieniem ewentualnych spraw, które dotychczas podpadają pod art. 212 k.k., a w przypadku jego zniesienia zostałyby skierowane na drogę cywilną. Tak szeroko zakrojone zmiany wymuszają usprawnienie postępowania cywilnego oraz wprowadzenie nowych instytucji np. umożliwienie wniesienia ślepego pozwu cywilnego, tj. bez podania danych oszczercy, ponieważ pokrzywdzony często nie

uwag na temat wolności twórczości artystycznej i jej prawnych granic [w:] *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2014, s. 19 i n.; W. Cieślak, *Kontraktyp swobody artystycznej w oczach praktyka* [w:] *Odpowiedzialność karna artyści za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014, s. 181 i n.; J. Majewski, *Czy kontraktyp sztuki istnieje?* [w:] *Odpowiedzialność...*, s. 126 i n.; M. Malecki, *Kontraktyp sztuki de lege lata* [w:] *Odpowiedzialność...*, s. 136 i n.

⁵⁹ K. Burdziak, *Czy art. 196...*

⁶⁰ M. Budyn-Kulik, *Znieważenie...*, s. 117.

⁶¹ M. Budyn-Kulik, *Znieważenie...*, s. 117.

jest w stanie ich ustalić bez pomocy państwa w realiach internetowej anonimowości⁶². Wydaje się, że zdecydowanie lepszym rozwiązaniem byłoby dostosowanie art. 212 k.k. poprzez przywrócenie przestępstwa świadomego zniesławienia⁶³. Przestępstwo świadomego zniesławienia było stypizowane w art. 178 § 2 Kodeksu karnego z 1969 r.⁶⁴ i obejmowało celowe oraz złośliwe podnoszenie i rozpowszechnianie zarzutów wobec osoby, grupy osób lub instytucji. Racją obowiązywania przepisu była ochrona przed zamierzonym oczernieniem, dezinformacją lub realizacją określonej misji ideologicznej⁶⁵. Należy się także zastanowić nad ustawowym zagrożeniem art. 212 § 2 k.k. w przypadku wykorzystania środków masowego przekazu. Kara więzienia w tym przypadku wydaje się zdecydowanie zbyt surowa⁶⁶. Takie uregulowanie wydaje się nie do pogodzenia ze standardami międzynarodowymi, bo pozwala osadzić w więzieniu za korzystanie z wolności słowa. Ponadto nie wpisuje się w konwencyjne standardy pluralizmu⁶⁷. Rozważania należy podjąć także nad wyłączeniem możliwości zastosowania art. 212 do ochrony godności instytucji, ale wskazana kwestia wymaga głębszego zbadania. Oczywiście należy mieć na uwadze, że prawo karne powinno spełniać swoje funkcje oraz umożliwiać trafną reakcję karną wobec sprawców przestępstw, lecz jednocześnie musi przy tym spełniać międzynarodowe standardy. Dlatego w kwestii prawnokarne uregulowania mowy nienawiści ustawodawca powinien zachować szczególną ostrożność. Niemniej jednak wyżej wskazane zmiany wydają się potrzebne w celu umożliwienia właściwego korzystania z konwencyjnych i konstytucyjnych praw oraz wolności ze szczególnym uwzględnieniem swobody wypowiedzi.

7. PODSUMOWANIE

Niniejszy artykuł omawia wciąż aktualne zagadnienia związane z prawnokarne ujęciem mowy nienawiści. Jego celem jest przede wszystkim zwrócenie uwagi na złożoność i delikatność problemu z punktu widzenia nauk prawnych. Mowa nienawiści, jako przedmiot badań, musi być analizowana wieloaspektowo i interdyscyplinarnie. Co więcej, zagadnienie mowy nienawiści powinno być postrzegane w oderwaniu od wątków światopoglądowych. Prawnokarne regulacje pewnych zachowań, które są obejmowane przez desygnat pojęć mowy nienawiści niesie za sobą duże ryzyko. Jakakolwiek decyzja o penalizacji takich zachowań powinna być poprzedzona rzetelnymi analizami oraz poparta merytorycznym uzasadnieniem.

⁶² R. Słabuszewski, *Prawo cywilne jako narzędzie przeciwdziałania naruszeniu poczucia bezpieczeństwa przez hejt*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa” 2019/6, s. 76–82, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ffffef17a-9ed8-40b4-a2b3-bf61eba58cb3/c/Slabuszewski.pdf> (dostęp: 18.04.2021 r.).

⁶³ M. Surkont, *Oszczereństwo jako kwalifikowany typ zniesławienia*, „Nowe Prawo” 1980/2, s. 63–72.

⁶⁴ Ustawa z 19.04.1969 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94 ze zm.).

⁶⁵ J. Kotas, *Karać czy zasądzać – dylematy towarzyszące odpowiedzialności karnej za zniesławienie*, *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. LVI, Wrocław 2020, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/117816/PDF/05_Kotas_J_Karac_czy_zasadzac_dylematy.pdf (dostęp: 18.04.2021 r.).

⁶⁶ I. Zgoliński, *Zniesławienie w regulacjach prawnych wybranych państw*, „Ius Novum” 2013/3, s. 51–52.

⁶⁷ Zob. szerzej E. Łętowska, „Multicentryczność” systemu prawa i wykładnia jej przyjazna [w:] *Rozprawę prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiegło, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005, s. 1127 i n.; E. Łętowska, *Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje*, „Państwo i Prawo” 2005/4, s. 3 i n.; E. Łętowska, *Między Scylla i Charybdą – sędzia polski między Strasburgiem i Luksemburgiem*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2005/1, s. 3–10. Por. też polemiki W. Lang, *Wokół problemu multicentryczności systemu prawa*, „Państwo i Prawo” 2005/7, s. 95 i n.; A. Kustra, *Wokół problemu multicentryczności systemu prawa*, „Państwo i Prawo” 2006/6, s. 85 i n.

Największym problemem we wskazanym zakresie jest płynne ujęcie mowy nienawiści, gdzie bez jasnego zdefiniowania istnieje ryzyko, że przepisy karne, typizujące konkretne przestępstwa, nie spełnią wymogów zasady dostatecznej określoności⁶⁸. Próba forsowania ponadnarodowych inicjatyw, które miałyby rozwiązać ten problem jest skazana na niepowodzenie, dlatego rozsądnym wariantem wydaje się zdefiniowanie pojęcia mowy nienawiści na gruncie krajowym, posilkując się przy tym międzynarodowymi aktami prawa *soft law*. Przy wszelkich rozważaniach związanych z prawnokarnym ujęciem mowy nienawiści istotne jest, aby mieć na uwadze dobra, które mogą leżeć w kolizji z mową nienawiści, tj. prawa człowieka takie jak np. wolność słowa. Wskazane prawo opiera się na mocnych fundamentach międzynarodowych oraz konstytucyjnych, co wskazuje na jego doniosłość. W związku z tym przy konstruowaniu definicji mowy nienawiści oraz przepisów karnych powinno to być skrupulatnie wzięte pod uwagę⁶⁹. Niemniej obecny stan prawny wymaga zmian, dlatego ustawodawca powinien rozważyć podjęcie prac legislacyjnych nad art. 196 oraz 212 k.k. w celu ich doprecyzowania w stosunku do standardów międzynarodowych. Aktualne uregulowanie może prowadzić do ograniczenia korzystania z konstytucyjnych oraz konwencyjnych praw i wolności, w szczególności ze swobody wypowiedzi, co więcej stwarza ryzyko „karania za słowo”. Dlatego wyłożone wcześniej propozycje zmian wydają się wręcz konieczne. W ten sposób polskie prawo karne w większym stopniu realizowałoby konwencyjne prawa, których głównym rdzeniem jest art. 10 EKPC. Ponadto należy się także pochylić nad pozostałymi przepisami karnymi w polskim porządku prawnym pod kątem wypełniania standardów ochrony wolności słowa, np. art. 256 i 257 k.k. Niezbędne jest również zbadanie aktualnego stanu orzecznictwa sądów powszechnych oraz porównanie i przeanalizowanie rozbieżności w sprawach z zakresu mowy nienawiści. Takie badania mogą dostarczyć wiele materiałów do analizy w zakresie styku mowy nienawiści z wolnością słowa. Zagadnieniem wymagającym głębszych studiów wydaje się także kwestia możliwości swoistego przekierowania odpowiedzialności za czyny mowy nienawiści na grunt spraw cywilnych, oczywiście nie wszystkich, ale w pewnych sprawach może mieć to swoje uzasadnienie. Kluczowe wydaje się tu wzmocnienie instytucji prawa cywilnego oraz przygotowanie odpowiednich procedur. Z artykułu wynika zatem, że mowa nienawiści jest zjawiskiem żywym, które wymaga zakrojonych badań nie tylko prawnych, i akademickiej debaty.

Summary

Tomasz Bojanowski, *Selected Criminal Law Aspects of Hate Speech in the Context of Freedom of Speech Protection Standards*

The article discusses criminal law aspects of hate speech in the context of standards of protection of freedom of speech on the example of the Republic of Poland. The aim of the article is to indicate the need for amendments in Polish criminal law in the field of hate speech in order to adapt the whole legislation to international standards of freedom of speech.

⁶⁸ M. Bczyk, *Zasada określoności przepisów prawa karnego i strona podmiotowa a normy ostrożności (zagadnienia wybrane)*, „Acta Iuris Stetinensis” 2018/21, s. 141–164.

⁶⁹ P. Sobański, *Zagadnienie możliwości i celowości zdefiniowania tzw. mowy nienawiści w prawie polskim*, Zielona Góra 2019.

The problem of the interaction between hate speech and freedom of speech is a sensitive and politically charged topic. Therefore, it should be examined in an interdisciplinary manner. The article first presents the sociological and social background of hate speech and an attempt to arrive at a universal definition of hate speech. Next, international and national standards of freedom of speech are described. The key point of the article is an analysis of the current criminal legislation on hate speech from the perspective of the standards of speech. In order to adapt the Polish Penal Code, two amendments are proposed concerning Articles 196 and 212 of the Penal Code, which, according to the author, are necessary to ensure proper use of the right of freedom of speech guaranteed by the European Convention on Human and the Polish Constitution.

Keywords: hate speech, freedom of speech, human rights, criminal law, freedom of expression

Streszczenie

Tomasz Bojanowski, Wybrane prawnokarne aspekty mowy nienawiści w kontekście standardów ochrony wolności słowa

W niniejszym artykule omówiono wybrane prawnokarne aspekty mowy nienawiści w kontekście standardów ochrony wolności słowa na przykładzie Rzeczypospolitej Polskiej. Asumptem powstania artykułu jest wskazanie na potrzebę zmian w polskim prawie karnym w zakresie mowy nienawiści w celu dostosowania całokształtu ustawodawstwa do międzynarodowych standardów swobody wypowiedzi. Problem styku mowy nienawiści i swobody wypowiedzi jest tematem delikatnym i nacechowanym politycznie. W związku z tym powinien być badany w sposób interdyscyplinarny. W artykule zostaje najpierw przedstawione tło społeczno-socjologiczne mowy nienawiści i próba wyprowadzenia uniwersalnej definicji mowy nienawiści. Dalej wyłożone zostają międzynarodowe i krajowe standardy wolności słowa. Kluczowym punktem artykułu jest analiza aktualnego ustawodawstwa karnego dotyczącego mowy nienawiści w perspektywie standardów słowa. W celu dostosowania polskiego Kodeksu karnego proponowane są dwie zmiany dotyczące art. 196 i 212 k.k., które zdaniem autora są konieczne w celu zapewnienia należytego korzystania z konwencyjnego i konstytucyjnego uprawnienia swobody wypowiedzi.

Słowa kluczowe: mowa nienawiści, wolność słowa, prawa człowieka, prawo karne, swoboda wypowiedzi

Literatura:

1. Akińcza J., *Ochrona dóbr osobistych wobec mowy nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, W. Pływaczewski, M. Duda, Olsztyn 2017.
2. Bachmat P., *Przestępstwa z art. 256, 257 k.k. analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, Warszawa 2005, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/08/P-Bachmat-Przest-z-art-256-i-257-2005.pdf>
3. Bartosze R., *O wolności wypowiedzi* [w:] *Media, władza, prawa*, red. M. Magowska, Kraków 2005.
4. Bera R., *Mowa nienawiści źródłem przemocy i agresji*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio J – Paedagogia-Psychologia 2019, nr 3.
5. Bieczyński M.M., *Prawne granice wolności twórczości artystycznej*, Warszawa 2011.
6. Bieczyński M.M., *Ars legis czy lege artis? Kilka uwag na temat wolności twórczości artystycznej i jej prawnych granic* [w:] *Swoboda wypowiedzi w działalności artystycznej*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2014.

7. Bilewicz M., Marchlewska M., Soral M., Winiewski M., *Mowa nienawiści – Raport z badań sondażowych*, Warszawa 2014.
8. Bodnar A., Gliszczyńska-Grabias A., Wieruszewski R., Wyrzykowski M., *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne* [w:] *Mowa nienawiści*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa, 2010.
9. Budyn-Kulik M., *Znieważenie uczuć religijnych – analiza dogmatyczna i praktyka ścigania*, Prawo w Działaniu 2014, nr 19.
10. Budyn-Kulik M., Kulik M., *Wolność działalności artystycznej jako okoliczność wyłączająca odpowiedzialność karną* [w:] *Prawnokarne aspekty wolności*, red. M. Mozgawa, Kraków 2006.
11. Bulandra A., Kościółek J. [red.] *Mowa nienawiści w przestrzeni publicznej: raport z badań prasy w 2014 roku*, Kraków 2015.
12. Burdziak K., *Czy art. 196 kodeksu karnego w sposób nadmierny ogranicza wolność wyrażania poglądów i twórczości artystycznej?*, Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały 2018, nr 1 (22), http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-65c69328-5b2f-465f-ab54-abd24b0870cf/c/SP_2018_1_08_Burdziak.pdf
13. Bychawska-Siniarska B., Głowacka D., *Mowa nienawiści w internecie: jak z nią walczyć? Materiały z konferencji*, Warszawa 2013.
14. Byczyk M., *Zasada określoności przepisów prawa karnego i strona podmiotowa a normy ostrożności (zagadnienia wybrane)*, Acta Iuris Stetinensis 2018, nr 21.
15. Ciepły F., *Penalizacja mowy nienawiści, kontekst polityczny i normatywny* [w:] *Wolność słowa. Współczesne wyznana w perspektywie prawno-porównawczej*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019.
16. Cieslak W., *Kontratyp swobody artystycznej w oczach praktyka* [w:] *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014.
17. Czarny-Drożdziejko E., *Dziennikarskie dochodzenie prawdy a przestępstwo zniesławienia w środkach masowego komunikowania*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej 2005, nr 2(15–16).
18. Duda M., *Przestępstwa z nienawiści w świetle teorii i praktyki* [w:] *Współczesne ekstremizmy. Geneza, przejawy, przeciwdziałanie*, red. W. Pływaczewski, P. Lubiewski, Olsztyn 2014.
19. Duda M., *Uchodźcy, imigranci i mniejszości jako ofiary przestępstw z nienawiści* [w:] *Uchodźcy. Nowe wyzwania dla bezpieczeństwa europejskiego na tle praw człowieka*, red. W. Pływaczewski, M. Ilnicki, Olsztyn 2015.
20. Duda M., *Przestępstwa z nienawiści. Studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016.
21. Dziadzio A., *Wolność słowa a mowa nienawiści – dawniej i dziś*, Forum Prawnicze 2015, nr 4, <http://www.forumprawnicze.eu/attachments/article/144/Dziadzio.pdf>
22. Filar M., *Sztuka a zagadnienia pornografii*, „Nowe Prawo” 1978, nr 10.
23. Gadecki B., Kałędo E.N., *Prokuratura wobec przestępstw z nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, W. Pływaczewski, M. Duda, Olsztyn 2017.
24. Garlicki L., Hofmański P., Wróbel A., *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18, t. I. Komentarz*, Warszawa 2010.
25. Gliszczyńska-Grabias A., *Przeciwdziałanie antysemityzmowi. Instrumenty prawa międzynarodowego*, Warszawa 2014.
26. Gorazdowski K., *Próba oceny karnoprawnych regulacji zwalczania mowy nienawiści w Polsce*, Studia Administracji i Bezpieczeństwa 2019, nr 6.
27. Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Mizerski R., Lubiszewski M., *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2008.
28. Jasudowicz T. [red.] *Orzecznictwo strasburskie*, t. II, Toruń 1998.
29. Jaworski D., Müller M., *Rozmowa z Andrzejem Zollem. Kodeks Boga nie chroni*, Tygodnik Powszechny 2010, nr 3.
30. Jędrejek G., Szymański T., *Dlaczego obrażanie uczuć religijnych w Polsce staje się zjawiskiem powszechnym?*, Podlaskie ECHO Katolickie 2002, nr 12(351).
31. Jónsdóttir T., *Model skutecznej walki z mową nienawiści. Raport na temat zwalczania mowy nienawiści w sieci*, Bielsko-Biała 2015.

32. Kacprzak M., *Pałapki politycznej poprawności*, Radzymin 2012.
33. Kalisz A., *Przekaz medialny o charakterze mowy nienawiści w kontekście art. 18 ustawy o radiofonii i telewizji* [w:] *Mowa nienawiści na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, W. Pływaczewski, M. Duda, Olsztyn 2017.
34. Kotas J., *Karać czy zasądzać – dylematy towarzyszące odpowiedzialności karnej za zniesławienie*, Nowa kodyfikacja prawa karnego 2020, t. LVI, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/117816/PDF/05_Kotas_J_Karac_czy_zasadzac_dylematy.pdf
35. Kowalski S., *Obecność mowy nienawiści w życiu społecznym i debacie publicznej* [w:] *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2010.
36. Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2014.
37. Kujawa D., *Złożoność i niejednoznaczność mowy nienawiści*, Refleksje 2018, nr 17, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2018/11/05-Kujawa.pdf> 37.
38. A. Kustra A., *Wokół problemu multicentryczności systemu prawa*, Państwo i Prawo 2006, z. 6.
39. Lang W., *Wokół problemu multicentryczności systemu prawa*, Państwo i Prawo 2005, z. 7.
40. Latarska A., *Wolność słowa w sieci*, Progress, Journal of Young Researchers 2018, nr 4, <https://progress.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2019/03/04-Wolno%C5%9B%C4%087-s%C5%82owa.pdf>
41. Łętowska E., „Multicentryczność” systemu prawa i wykładnia jej przyjazna [w:] *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiegiło, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005.
42. Łętowska E., *Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje*, Państwo i Prawo 2005, z. 4.
43. Łętowska E., *Między Scylla i Charybdą – sędzia polski między Strasburgiem i Luksemburgiem*, Europejski Przegląd Sądowy 2005, nr 1.
44. Majewski J., *Czy kontratyp sztuki istnieje?* [w:] *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014.
45. Małecki M., *Kontratyp sztuki de lege lata* [w:] *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*, red. F. Ciepły, Warszawa 2014.
46. Nalewajko J.J., Kubiak R., *Sztuka jako okoliczność wyłączająca bezprawność?*, Paestra 2000, nr 9–10.
47. Nijakowski M., *Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu*, Toruń 2008.
48. Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2009.
49. Obrębska M., *Mowa pogardy i nienawiści: charakterystyka, uwarunkowania i konsekwencje*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia 2020, nr 3.
50. Płatek M., *Mowa nienawiści – przesłanki depenalizacji* [w:] *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2010.
51. Porwisz M., *Ochrona prawnokarne ofiar przestępstw motywowanych nienawiścią* [w:] *Mowa nienawiści na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, W. Pływaczewski, M. Duda, Olsztyn 2017.
52. Redelbach A., *Wolność słowa w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 2000, nr 3.
53. Safjan M., Bosek L., *Konstytucja RP*, t. I. *Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016.
54. Seremet A., *Rola prokuratury w ściganiu przestępstwa mowy nienawiści* [w:] *Mowa nienawiści w internecie: jak z nią walczyć? Materiały z konferencji*, Warszawa 2013.
55. Sitarz O., *Artykuł 196 KK jako granica wolności wypowiedzi* [w:] *Wolność wypowiedzi versus wolność religijna, Studium z zakresu prawa konstytucyjnego, karnego i cywilnego*, red. A. Biłgorajski, Warszawa 2015.
56. Słabuszewski R., *Prawo cywilne jako narzędzie przeciwdziałania naruszeniu poczucia bezpieczeństwa przez hejt*, Studia Administracji i Bezpieczeństwa 2019, nr 6, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ffff17a-9ed8-40b4-a2b3-bf61eba58cb3/c/Slabuszewski.pdf>
57. Sobański P., *Zagadnienie możliwości i celowości zdefiniowania tzw. mowy nienawiści w prawie polskim*, Zielona Góra 2019.

58. Sobczak J., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2008.
59. Surkont M., *Oszczerstwo jako kwalifikowany typ zniesławienia*, Nowe Prawo 1980, nr 2.
60. Warchałowski K., *Prawnokarna ochrona wolności religijnej w Polsce w latach 1932–1997* [w:] *Studia z prawa wyznaniowego*, t. 4, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, K. Warchałowski, Lublin 2002.
61. Warylewski J., *Pasja czy obraza uczuć religijnych? Spór wokół art. 196 kodeksu karnego* [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, red. L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda, Lublin 2005.
62. Warylewski J., *Prawnokarne uwarunkowania wolności w zakresie ekspresji seksualnej oraz twórczości (m.in. artystycznej, naukowej i dziennikarskiej)* [w:] *Prawnokarne aspekty wolności*, red. M. Mozgawa, Kraków 2006.
63. Wąsek A., *Ochrona uczuć religijnych w prawie karnym* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000.
64. Wiśniewski A., *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie ETPCz*, Gdańsk 2008.
65. Zgoliński I., *Zniesławienie w regulacjach prawnych wybranych państw*, *Ius Novum* 2013, nr 3.